

Mullbänk

Från medeltida gräsbänk till förmultningstolett

Johanna Almgren

En pris snus är vad de flesta människor förknippar med begreppet mullbänk. Men denna historiska analys avslöjar att ordet har en betydligt vidare innebörd. Den tar oss med på en vandring genom tiden med en början bland medeltida gräsbänkar, via husisolering och perennplanteringar, fram till 1970-talets avfallshantering. Jag har försökt finna en historisk tråd i detta begrepps utveckling i Sverige, från medeltiden och fram till våra dagar. Det jag framför allt vill peka på är själva ordets historia, hur dess betydelse har förändrats genom tiden.¹

Mullbänk... Smaka på ordet. Vilka associationer får man? För egen del var det första jag kom att tänka på mullbänken som drivbänk i trädgården. Framför mig såg jag ångande gödsel och spirande sallatsblad, lysande gröna mot den mörka mullen. Kondenserande vattendroppar på undersidan av bänkfönsterglasens lappade, lite buckliga rutor med vitmålade träkarmar. Forskningar, såväl i lexika, ordböcker, trädgårdslitteratur som i Svenska Akademiens ordboksredaktions arkiv i Lund, ledde till helt andra betydelser som i sin tur förde mig åt oanade håll.

Begreppets vanligaste betydelse och innebörd är tämligen jordnära. Det handlar helt enkelt om att med hjälp av en jordvall längs med stugväggen stänga ute kyla och drag från huset. Ordet verkar ha använts sedan början av 1600-talet. Det är långtifrån alla ordböcker och lexika som tar upp det och förklaringarna som finns är tämligen varierande. Men

när – och varför – började då ordet användas i just den här betydelsen? Och när fick det andra betydelser? Vilken är ordet mullbänks egen historia? Låt oss börja leta efter den genom att följa de spår och avtryck som begreppet har lämnat genom tiderna...

Ordets språkliga sammansättning

Vi börjar lämpligen med att granska ordets uppbyggnad – dess etymologi. Denna lär vi bäst känna genom ordböckerna. Mullbänk är sammansatt av de båda orden *mull* och *bänk*. Det första svenska belägget för ordet mull torde vara under 1600-talet. Då övergick ordet muld i mull enligt *Svenska Akademiens ordbok*. Mull är nära besläktat med mala och mjöl berättar *Nationalencyklopedins ordbok*. Och följande ord är former av mull på andra språk/dialekter: muld (fornsvenska), mold (isländska), muld (danska), molt (fortyska), mulda (gotländska), mollte (lapska). I *Svensk etymologisk ordbok* får vi veta att ordet mull betyder jord och mylla och därutöver även damm och värld (Hellquist 1957). Damm kopplat till jord får mig att tänka på begravningsfrasen ”earth to earth, ashes to ashes, dust to dust”. Den främsta betydelsen av det engelska ordet dust är just damm och stoft, och i denna bildliga betydelse syftar dust på jord eller aska (Kärre 1959). Att mull skulle betyda värld kan först verka underligt men blir ju förstaeligt då man kopplar ihop det med synonymen jord.

Den ursprungliga betydelsen av *bänk* är

antagligen backe och upphöjning. Närbesläktade till bänk är bl.a. följande ord: boenker (fornsvenska), boenk (danska), bank (tyska), benc (anglosaxiska), banki (germanska), bankko (mycket gammalt finskt låneord). (Hellquist 1957). Vi ska nu inte begrava oss alltför djupt i jord och mull i sig eller bänkar och sittplatser i sig, utan gå vidare i jakten på hela begreppet. Tyvärr finns inte mullbänk, som sammansatt ord, upptaget i *Svensk etymologisk ordbok*. Sökandet får således ske på annat håll.

Mullbänk i betydelsen gräsbänk

Existerade egentligen ordet mullbänk eller något liknande (som t.ex. ”muldboenker”) redan på medeltiden? Detta är för mig oklart. Begreppet står inte att finna i Söderwalls *Ordbok över svenska medeltidsspråket* (Söderwall, 1884–1919 resp. 1953–1973). Intressant är i alla fall att ordet *gräsbänk* står som synonym till mullbänk i några ordböcker, bl.a. i ett verk från 1914–16 med den lockande titeln: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i det svenska språket fr.o.m. 1500-talets andra årtionde* (Dahlberg 1914–16). Trots att man hittar bilder på gräsbänkar i medeltida konst och litteratur finns inte heller ordet *gräsbänk* med i Söderwalls ordbok. Det får mig att tro att detta begrepp är ett sentida namn på en tidigare företeelse. I *Kongliga secreteraren Sahlstedts svenska ordbok, svenskt och engelskt lexicon* betyder mullbänk ”bank of earth” och ”greenbank” (Widegren 1788). Mullbänk i det här fallet – från svenska till engelska – är alltså delvis synonymt med gräsbänk. Vad innebär då synonymen gräsbänk? En bänk bevuxen med gräs – eller? Gräsbänkar finns omtalade av Albertus Magnus på 1200-talet. Han tillhörde dominikanklostret i Köln och skrev ett teoretiskt verk om trädgårdar: *De Vegetabilibus*. I kapitlet ”*De plantatione viridariorum*” visar han bl.a. hur blomsterängen, trädplanteringen och örtagården skulle

utföras. En planritning som han gjorde kommenterades i början av 1900-talet av C.W. Schnitler – författare till *Trädgårdens historia i Europa*. I denna bok skriver han om Albertus Magnus planritning: ”I mitten ligger den blomstertäckta gräsmattan, på sydsidan trädplanteringarna, på en annan sida, helst förbunden med en gräsbänk, blomster- och örtagården” (Schnitler 1917).

Schnitler berättar vidare i *Trädgårdskonstens historia i Europa* om den kringgårdade örtagården – hortus conclusus. Där växte blommor, grönsaker och läkeväxter. De var planterade i sängar som låg upphöjda över gångarna. Dessa växtbäddar var infattade i tegel eller trä, och utgjorde ett slags stora blomsterlådor (Schnitler 1917). I de murar eller staket som fanns runt trädgårdarna in-

En medeltida borgarträdgård med gräsbänkar. Ur *Horae Mariae Virgins*, The British Museum, London. Bilden är tagen ur Anna-Maria Blennows bok *Europas trädgårdar*.

En gräsbänk av idag; i landskapsarkitekten Sven-Ingvar Anderssons trädgård. Foto: Stefanie Hums.

gick bänkarna ofta som en del. Ibland hade de formen av en soffa så att man fick ryggstöd och för att undvika att bli blöt om baken satt man förmodligen på någon slags kudde. Trädgården kunde vara liten som en balkong där den låg inklämd och väl skyddad bakom t.ex. riddarborgarnas eller klostrens bastanta murar (Hansson 1997). Schnitler skriver också om den italienske renässansförfattaren Boccaccios trädgårdsskildringar från 1300-talet. Enligt Boccaccio ersattes de murade, och klumpigare, gräsbänkarna i Italien då av lätta trädgårdsmöbler. Italien ja, men hur var det med gräsbänkarna i Sverige, fanns det några samtida gräsbänkar här? Åtminstone på 1400-talet, i Vadstena nunnekloster som stod färdigt år 1430. "Vadstenanunnornas gräsplan inbjöd till vila, och blommorna, som överallt spirade, vid muren och på gräsbänkarna, växte liksom i den fria naturen..." (Karling 1931). Så ljuvlig var klostrets gräsgård om man får tro trädgårdshistorikern Sten Karling. Men kunde man verkligen tänka sig att sätta sig på dessa bänkar om de var så fulla av vackra blommor? Om där växte tusenskönor kanske, som i en gräsmatta, men nejlikor, akelejer och iris? Mullbänkarna måste rimligtvis ha fungerat dels som sittplatser, dels som planteringsbäddar.

Isolerande jordfyllning

Snön upphör inte att falla, temperaturen kryper allt längre ner under noll. Ilskna vindar letar sig in i springor under fönstren, svensk vargavinter. Vi vet hur skrämmande kallt det kan vara i vårt land och vi vet att hålla kylan borta. Det har vi varit nödgade att lära oss för att överleva – till slut kanske till överdrift. Den alltför torra och varma luften inne i dagens täta, välisolerade hus får oss att må dåligt sägs det. Var det kanske bättre förr? Säkert är i alla fall att vi länge varit bra på isolering. Redan från början av 1600-talet och ända fram till idag finns källor som talar om de mullbänkar som byggdes utanför och

innanför husväggar för att isolera mot kyla. Detta verkar vara den mest utbredda betydelsen av begreppet mullbänk. Om de här isolerande jordvallarna och bänkarna förekom så tidigt som under medeltiden var det kanske under ett annat namn – mullbänk finns ju som nyss påpekats inte med i Söderwalls medeltidsordbok (Söderwall, 1884–1919 resp. 1953–1973). Men på en excerpt ur Svenska Akademiens ordboksredaktions Arkiv i Lund (SAOB Arkiv) står från 1609 att läsa: "kyrkan köpte af Lasse Finne, stockar till muldbenckiar kring träästughum".² Kyrkan hade alltså köpt stockar till mullbänkar kring stugan. Antagligen för att tillverka en träram som främst hade den funktionen att hålla jorden på plats. I *Stockholms stads tänkeböcker* från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet finner vi fler bevis. År 1616 har någon skrivit: "...nhär hon kom heem fan hon Brijta och dän andra som medh henne stodh wijdh kåken sittandes på mulbenken det hånne tyckte illa wara..."³ Att sitta på en mullbänk utanför huset var i det här fallet uppenbarligen inte särskilt fint. Följande excerpt från år 1621 berättar mer: "Dijt gick han in, och fann där 3 quinfälck på mulbänken sittande."⁴ Här sitter alltså tre kvinnor på en mullbänk, nu inomhus; kanske var det mer lämpligt.

Under 1700-talet började de isolerande jordvallarna delvis att ersättas av andra isoleringsmaterial och ny teknik, bl.a. använde man det borrsån som blev över vid borring av kanoner, som isolerande fyllning omkring väggar.⁵ Begreppet mullbänk i denna betydelse blir således allt mindre frekvent bland källorna.

Vi får lov att säga att *Nationalencyklopedin* sammanfattar denna betydelse alldeles förträffligt: "jord- och stenfyllning som förr lades längs stenfoten och väggens nedre del på boningshus på landsbygden för att hindra drag och förbättra isoleringen mot kylan; eller lång jordfylld bänk som i samma syfte

placerades längs väggen inuti stugan och samtidigt kunde fungera som sitt- och liggplatser” (NE 1994).

Mullbänkar under träd

Under 1700-talet dyker mullbänkar under träd upp i texterna: ”En liten Oxel, och 2ne stora på gården med mullbenkar omkring”, står det i ett Syneprotokoll från Växjö domkyrkoakter 1728.⁶ Grästäckta jordbänkar, kanske att sitta och vila på. Eller rörde det sig om upphöjda rabatter runt trädstammarna? Odlade man nyttoväxter under träden, hade man t.o.m. drivbänkar? Det är svårt att vara säker på den exakta innebörden i texten utan att ytterligare fördjupa sig i trädgårdshistorien. Men när det gäller den kyrkoherde som år 1756 hade en mullbänk under en lind utanför sin gård i Skanör ”att angenämt sitta om vackra sommaraftnar”⁷, förstår vi genast att det handlar om en plats att sitta på. Jag ser

framför mig hur kyrkoherden, svartklädd, med händerna vilande på psalmboken, sitter på sin gräsbänk i juli månad. Det dansande skuggspelet av lindens lövverk och det sövande humlesurret i honungsdoftande klasar av lindblommor sveper in honom i ett stort lugn, och får honom för ett ögonblick att slumra till...

Som drivbänk

”(Rädisorna) såås alle uthi Mullbänckarna det första man kan”, skriver Rålamb i en trädgårdsbok för adeln i slutet av 1600-talet (SAOB 1945). En av odlingssäsongens allra första skördar: rädisor! Och har man möjlighet att så dem under glas, ja då går det förstås ännu fortare. Små rosa, runda rädisor, krispiga i konsistensen och som retfullt sticker på tungan. Med fördel i sällskap med en klick smör och i bästa fall t.o.m. några ljusgröna blad plocksallat. Att odla i drivbänk. Det är

Plantering av pumpor och squash i drivbänkar. Foto: Författaren.

att förbättra växtbetingelserna genom att driva på, och utnyttja nedbrytningsprocessen hos gödsel, där värme alstras och växttillgängliga näringsämnen frigörs. Det var ju i denna betydelse jag hade förväntat mig finna ordet! Enligt *Svenska Akademiens ordbok* är drivbänk en synonym till mullbänk, men begränsad endast till vissa trakter. Att företelesen drivbänk fanns under 1600-talet råder det inget tvivel om. De var förmodligen täckta av fönsterglas då glasskivor i större format har använts sedan medeltiden.

För att riktigt göra klart vad en mullbänk, i betydelsen drivbänk, kunde innebära för 300 år sedan, citerar jag några rader ur *En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet*. Det handlar här om hur man med största finesse och fingerfärdighet odlar meloner: "... man söker sig en god ort, där som solen hafver sin heta och största verkan ut med en vägg eller mur ifrån nordanvädret. Der måste man göra sig en dyngesäng tre fot hög och bred, så lång man hälst behagar, fylla den först (med) ren hästedynga nyss tagen utur stallet, och där ofvan på tre finger tjock gammal dynga med svartmull beblandad, låte den så i två eller tre dagar så länge största hetan är förbi, det kan man profva och känna med fingeren" (Swederus 1886).

"Av jord är du kommen" – betydelsen grav
 "En förlust är det för samhället, när så många ämnen till arbetande medlemmar försvinna, utan annat spår af sin varelse än den mullbänk, hvarpå törhända några snart förvissnade blommor äro strödda."⁸ Mullbänk som grav är ytterligare en betydelse jag tycker mig kunna skönja. En liten pryddlig jordhög är vad man kan likna en människograv vid. Allt som oftast nöjer man sig dock inte med att strö några blommor över den, man planterar en grupp väl valda växter för den man sörjer och med ens är mullbänk som grav också mullbänk som plats för växter.

Den sorgliga historia som ett tingsproto-

koll från Växjö berättar, år 1695, avslöjar att en mullbänk varit gömstället åt en kvinnas nyfödda barn: "Bewist ähr..., att hon... på förstugustenen... födt barn, sampt efter födzlen burit dhett af sijdes bort på en mullbänck och lagdt å löhn."⁹ Vad var det egentligen som hon gömde sitt barn i? Var det i en redan befintlig grav, eller var det i mullbänken till det hus på vars förstugusten hon fött sitt barn? Det sistnämnda verkar inte så troligt eftersom mullbänken oftast befann sig intill husets ingång och kvinnan bar ju bort barnet en bit. Kanske var det i mullbänken till en intelligande byggnad, eller i en mullbänk med en betydelse vi inte alls känner till.

En pris snus

I *Dalins ordbok* från 1850 står "tuggbuss af snus som lägges frammanför nedra tandraden" som betydelse tillsammans med drivbänk och gräsbänk. Begreppet används alltså i överförd betydelse för en portion snus, då mullbänkar till utseendet väl ansågs likna en snusportion till form och färg. Det var antagligen inte förrän under mitten av förra seklet, som ordet började användas på det här sättet. Just då blev nämligen tuggtobak väldigt dyrt, och snusanvändningen ökade avsevärt (Sändh 1992). Betydelsen är utbredd under 1900-talet och är det vanligaste svaret man gett mig när jag nyfiket har frågat människor i min omgivning om de möjligen vet vad en mullbänk är för något. Mullbänk med bara ett l förekommer också som en variant i denna snusbetydelse (Carlquist 1951). Detta har troligtvis att göra med att läpparna lite skämtsam samt liknas vid en hästmule. Jag har förvisso svårt att tänka mig en häst som snusar men däremot ser kanske snusande individer, med sina lite snett uppsvullna ansiktsregioner, aningen hästlika ut. Det skulle också kunna ha att göra med mul i betydelsen mala. Man formar malen tobak till en liten "bänk" och stoppar under läppen.

OM SNUS

Morfar var nog
till nitti hunnen
dagen han lycklig dog
med prillan i munnen.

En barnens vän
av gamla stammen
tog sig en mullbänk och sen
bara tack och amen.

I dag när jag ser
en grabb med prilla
minns jag min morfar och ler.
Vad gör han för illa?

Min slutkläm är snabb
och enkel till tusen.
Hellre än snusande grabb
än grabbar på snusen.

Dan Forssén

Rabatten längs stugfoten

Vid ett besök på Skansen i Stockholm, en halvmilen första oktober, sökte jag upp Hornborgastugan. Denna knuttimrade, enkla boing är troligtvis byggd på 1700-talet i Västergötland och är ett exempel på hur inhyses-hjon som t.ex. soldater bodde. Stugan och kammaren är ihopbyggda med fähuset och ladan. Till vänster om ingången, utmed stugans ena lång- och kortsida finns en mullbänk, en rabatt. Idag växer där bl.a. libbsticka, ålandsrot och pepparrot. Det var medicinalväxterna och de aromatiska luktväxterna som man hade nära till hands intill stugväggen. Som lavendel, åbrodd, salvia och isop med sina olika dofter och egenskaper. Där fanns naturligtvis också växter för prydnad och ögonfröjd. I torparens slitsamma tillvaro kunde våren hälsas välkommen av påskliljor och kejsarkronor i sprakande gult och orange. Senare, under sommaren, blommade ringblommor och pioner. Och hur

Mullbänken vid Hornborgastugan på Skansen. Foto: Författaren.

stolta och eleganta måste inte stormhatten och kungsljuset teta sig framför den låga stugan (Janson 1988). Mullbänkarna längs husens utsidor var alltså en plats för växter. En kvinna vid namn Runa Dybeck skriver om kungsljus: ”Främst förtjenar denna blomma uppmärksamhet därför att allmogen ännu ofta gifver henne plats i sina blomstertäppor, eller där sådana icke finnas på mullbänkarna.”¹⁰ Här är en blomstertäppa alltså inte samma sak som mullbänk, men man hade uppenbarligen blommor på båda ställena. I kapitlet ”Bland täppor och stugor – strövtåg i södra Södertörn”, i *Svenska turistföreningens årsbok 1916*, får vi fler exempel på mullbänkarnas växter, och samtidigt en vink om hur begreppets betydelse höll på att förändras. En mycket entusiastisk Sven Hallquist, med stor kärlek till kulturväxter från gångna tider, var då på strövtåg för att studera de ört- och kryddväxter som man fortfarande kunde hitta vid stugorna: ”Dessa gamla växter äro nu på god väg att trängas bort av handelsträdgårdarnas mera praktfulla blomster, och dock äro så oändligt många minnen förknippade med dem. Genom århundraden, genom talrika släktled ha de för våra förfäder framstått såsom det skönaste och bästa, växtvärlden kan skänka oss människor, de ha varit hemmens prydnad och ha utgjort den sista gården åt de döda. Därför få de icke försvinna; vi skola minnas vad de varit för våra förfäder, och vi skola såsom en gård åt gångna slakten bevara dem i odling ... Vi se dem på vad fordom kallades mullbänken, rabatten längs stugans fotlist, där liljor och ”körkekryddor”, ringblommor (*Calendula officinalis*), och såpört (*Saponaria officinalis*), växa, och på den med stenar kantade runda rabatten framför stugan, där i mitten nästan alltid står ett exemplar av blomsterlyran (*Dicentra spectabilis*). Intill förstukvisten klänger hundrovan (*Bryonia alba*), vindan (*Convulvulus cepium*) eller murgrönan (*Hedera helix*, på Lisö och i Ösmo socken)” (Hallquist 1916). Lagg

märke till att han påpekar att växter på mullbänkar skiljer sig från växter i rabatter (jfr täppor ovan).

Mullbänkar med planterade växter finns avfotograferade av botanikern Rutger Sernander i en bok från trettioalet om parker och trädgårdar i Närke. Han redogör där främst för de trädgårdsväxter som användes i trakten, och nämner mullbänkar endast i samband med fotografier av två stugor och en gård. Bilderna visar perennplanteringar, eller rester av perennplanteringar, längs husväggen. Växterna ser ut att växa i marknivå, alltså inte på – eller i – något slags upphöjd växtbädd eller bänk (Sernander 1933). Man får en känsla av att det snarare är platsen invid byggnadens vägg som är själva mullbänken, än att det är planteringarna i sig. Jag vill påstå att begreppet i det här fallet har glidit över från att ha syftat på den isolerande jordbänken i sig, till att syfta på den plats där denna legat. Växter planterades troligtvis på de isolerande jordvallarna så länge dessa fortfarande existerade och sedan mullbänkarna försvunnit, även fortsättningsvis på denna plats invid husväggen – ännu kallad mullbänk. Ett varmt och för odling gynnsamt och lämpligt läge var det säkert där framför stugans vägg. Nu hade mullbänkarna i betydelsen isolerande fyllning snart sett sina sista dagar som *företeelse* men *ordet* behöll dock denna innebörd ett tag till.

Ett ohygieniskt allmogefenomen

I en excerpt från SAOB:s redaktion från 1906, om sanitära missförhållanden på landsbygden, beskrivs bostäderna som ”dragiga och kalla, särskilt dragkalla, då trossbottnar saknas. I stället för trossbottnar användas ofta s.k. mullbänkar, hvilka lätt förorsaka fukt och svampbildning.”¹¹ (Här är det inte utan att man lockas att dra en parallell till dagens moderna ”mögelhus” där fukt har byggts in i väggarna då man inte har haft tid och råd att låta dem torka ur ordentligt.) Lagg

märke till att författaren skriver *s.k.* mullbänkar. Begreppet i denna betydelse är uppenbarligen nu mindre självklart och på väg att försvinna. Det är också intressant att personen som tagit sig an denna text på ordboksredaktionen har gjort en egen anmärkning på excerpten, dessvärre utan att ange någon referens till sin kommentar: ”Uttrycket är i denna betydelse ett dialektord, förmodligen från Norrland. Eljest säges fyllning.”¹²

Lokalt och dialektalt

Nu vill jag gärna – bl.a. med anledning av anmärkningen i förra stycket – ställa mig frågan om den isolerande jordvallen i sig var spridd över hela landet eller inte. Och vidare, vilka andra begrepp för samma fenomen som förekom. *Fyllning* är tydligen ett av dem. Här är några ordböcker över dialekter, där begreppet är upptaget i betydelsen som isolerande fyllning, med lite nyanserade skillnader beroende på byggnadssätt:

– *Ordbok över de östsvenska dialekterna*: ”Mullfyllning (i våra dagar endast på inre sidan av väggen) under golvet i ett rum, där man icke har trossbotten utan källare under golvet, i vilken man stiger ned genom en lucka i golvet” (Vendell 1904).

– I 1907 års upplaga av ovannämnda ordbok står emellertid att det kan handla om mullfyllning både på utsidan av ett hus och på insidan. Det står dessutom, vad gäller insidan, att mullfyllning läggs ”...inom tillslutna qvsi långa lådor, hvilka på samma gång användas som bänkar” (Vendell 1907).

– *Enångersmålet, ordlista över en dialekt i Hälsingland*: ”...som isolering vid nedersta timmervarvet i ett hus...” (Enström & Söderström 1990).

– *Arnäsmålet, ordbok över en ångermanländsk dialekt*: ”...som isolering innanför stenfoten...” (Söderström 1994).

Det som står i ordböckerna tyder alltså på att mullbänk, som namn på denna isolering, var mer utbrett i de norra delarna av Sverige.

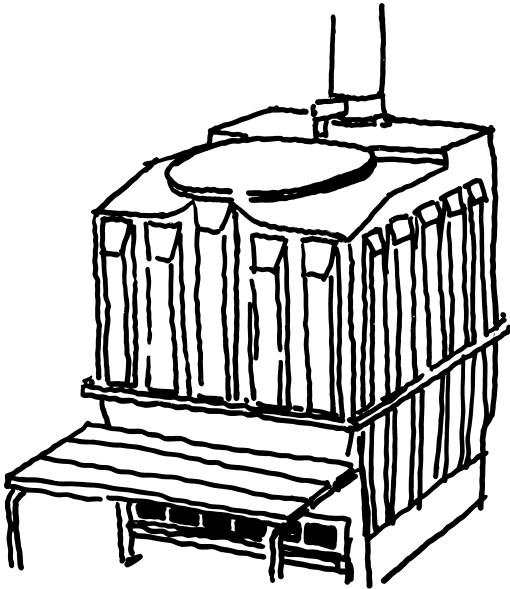
I kulturhistoriska texter från 1900-talet om allmogen, enkelt folk på landsbygden, används ordet flitigt: ”Dylika mullbänkar med något öfver golfvet upphöjda täcktiljor har jag påträffat exempelvis i Västmanland. De äro af alldeles särskilt intresse och ha sammanhang med golfvets och bänkens äldre historia”¹³ och vidare: ”Utdragssoffan ... med kraftigt svängda karmar och ryggstöd och intressant målning, har stått i hvardagsstugan i ett bondhus (Västmanland) där de inre mullbänkarna ännu bildade en upphöjning längs innerväggarna, hvarför soffan har ben på framsidan.”¹⁴ De bäge citaten bevisar dock endast att författaren använde sig av begreppet år 1917 resp. år 1918.

Mullbänk som synonym för drivbänk förekommer sparsamt också under 1900-talet. Även denna betydelse verkar vara begränsad till vissa delar av Sverige, och kanske också till vissa grupper av människor: ”...sällsynt landsdelsord, brukat i bildat tal men blott i vissa trakter” (Östergren 1934).

Förmultningstolett

Under sista halvan av 1900-talet är det så dags för ännu en betydelse att födas, nämligen mulltoaletten: ”Mullbänken är en liten, jordliknande rest som ni tar ut en gång om året. Den är lättskött, driftsäker och helt luktfri inomhus.”¹⁵ Så saluför Inventor Miljöprodukter AB sin mullbänk i en annons i Svenska Dagbladet 1974. Det låter ju fantastiskt praktiskt. Med tekniken som garanterar att vi har kontroll över avfallet, vågar vi återigen ”släppa in” jord i våra bostäder. Hade kretsloppstankarna övervunnit rädslan för ohygien och okontrollerbara bakterier?

Vi har nu avslutat vår historiska vandring, lustigt nog i samma position som vi började; sittandes på en mullbänk, om än i en lite annan bemärkelse nu, än när det handlade om jungfrun på medeltiden. Vad de följande århundradena har i sitt sköte åt vårt omsvärmande ord vet jag inte.

En mullbänk från 1970-talet. Fritt efter Inventor Miljöprodukter AB:s annons i *Svenska Dagbladet* den 15/5 1974.

Sammanfattning av begreppet mullbänksförvandling genom historien

När jag till en början närmade mig detta begrepps historia, kunde jag inte föreställa mig att det skulle leda mig in på så många olika sidospår. Betydelseerna jag stötte på uppvisade efter hand nära släktskap och förbindelser och jag började ana hur ordets innebörd hade övergått från den ena betydelsen till den andra.

Mullbänks huvudsakliga innebörd är en vall av jord längs väggen i stugor och gårdar tillhörande t.ex. torpare och soldater, i syfte att isolera mot kyla (1600–1900-tal). Det finns en mer eller mindre klar skiljelinje mellan de inre mullbänkarna och de yttre. Då de inre mullbänkarna befann sig på insidan av byggnaden kom de ofta att utgöra stommen till en bänk längs den inre husväggen. De yttre mullbänkarna, vars jord låg öppen utomhus, blev föremål för odlingar och planteringar, i synnerhet intill stugdörren. Särskilt viktiga växter som t.ex. medicinalväxter fann

där sin plats. Dessa yttre mullbänkar var förmodligen länken till mullbänk i betydelsen rabatt och plantering (1800–1900-tal). Mullbänk som synonym för drivbänk förekommer mycket riktigt i litteraturen, om än inte så frekvent.

Jag hävdar att även gräsbänk är en synonym till mullbänk (1300–1700-tal). På medeltida målningar av paradisiska, små trädgårdar slutna bakom riddarborgarnas höga murar, ses blomster- och grästäckta trälådor, murar och bänkar. Rimligtvis var de, helt eller delvis, fyllda med någon slags växtjord, precis som en drivbänk. De var mullbänkar i betydelsen att sitta på och att odla blommor på. Från en bänk fylld med jord eller en kulle av jord, är steget inte långt till betydelsen grav (1800-tal). Och en del av graven kan samtidigt vara en liten blomsterplantering när några perenner eller buskar sätts i ena ändan. En tydlig bild av en kulle eller vall av jord i miniatyr, är snusportionen (1800–1900-tal). Den hålls på plats av en ”träram i form av läppar” och är inte heller helt olik en drivbänk.

Den sjunde i ordningen och den allra färskaste av ordet mullbänks betydelser är förmultningstolett, eller mulltoa. Den är konstruerad för att ta hand om och utnyttja avföringens förmultning och naturens egen jordtillverkningsprocess precis som en drivbänk. På samma gång är den en bänk att sitta på, precis som gräsbänken och den långa träbänken på jordvallen inne i stugan.

Det är sålunda mull i olika former av högar, bänkar eller vallar som är det centrala i detta så jordnära begrepp. Bortsett från vissa utsvävningar till paradisträdgårdar har vi sannernligen stått med fötterna på jorden under denna resas gång. De varierande betydelserna speglar sina olika tidsepoker och ger exempel på vad människor har använt jord och mylla till: att stänga ute kyla med, att vila sin kropp på, att så och plantera i och att – i den – låta omvandla sitt eget avfall till näringsrik

mylla. På samma gång speglar de vårt förhållande till jord. Våra blandade känslor inför den som ädel mylla att odla de läckraste grönsaker i eller som en ohygienisk naturens restprodukt.

Detta ord är uppenbarligen av en ”uthållig art”. Det anpassas lätt till flera funktioner och olika innehåll. Kanske beror det på att det inte är alltför precist och inskränkt i sin uppbyggnad. Jämför t.ex. med ordet pyknometer (ett instrument för bestämning av olika ämnens täthet) (SAOL 1986). Kommer detta ord att leva vidare om, och när, instrumentet försvinner? Mullbänk består av två ord som är välkända för oss sedan länge och har sitt ursprung i de nordiska och anglosaxiska språken (medan pyknometer kommer av de grekiska orden pyknisk och meter). Förhoppningsvis kan min artikel inspirera till fler historiska ”ordäventyr”. Om inte annat för att få uppleva den känsla av triumf man erfar när man slutligen finner ett spår av ett ords användning i svårtydda skrivstilsrader av bläck på gulnat papper eller när man surfar på nätet.

Johanna Almgren, lantbruksarkitektstuderande
Alnarp

Noter

- 1 Den här artikeln är en vidarebearbetning av en vetenskaplig artikel som utgjorde en övningsuppgift i kursen Trädgårdshistoria II på Institutionen för landskapsplanering, SLU, vårterminen 1998. Kursansvarig var Kjell Lundquist.
- 2 SAOB Arkiv (*Bidrag till Åbo stads historia I*. 1:65,1609).
- 3 SAOB Arkiv (*Stockholms stads tänkeböcker*, 9:183, 1616 (1592–)).
- 4 SAOB Arkiv (*Stockholms stads tänkeböcker*, 12:145, 1621(1592–)).
- 5 SAOB Arkiv (Fischerström, J. 1792, *Nya svenska ekonomiska dictionnairen 4:105*, Stockholm).
- 6 SAOB Arkiv (Syneprotokoll från Växjö domky.akt., 1728).
- 7 SAOB Arkiv (Tidström, 1756, *Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756*).
- 8 SAOB Arkiv (Franzén F.M. Predikningar 1–5, 3:254, 1843, Stockholm).
- 9 SAOB Arkiv (Tingsprotokoll från Växjö domky.akt., nr 310, 1696).
- 10 SAOB Arkiv (Dybeck, R., 1848, Stockholm).
- 11 SAOB Arkiv (V.L., nr 247, 1906).
- 12 SAOB Arkiv (V.L., nr 247, 1906).
- 13 SAOB Arkiv (Erixon, S., 1917, *Fataburen – Nordiska museets och Skansens årsbok*).
- 14 SAOB Arkiv (Hammarstedt & Erixon, 1918, Nordiska museet, Allmogevadlingen Götaland och Svealand).
- 15 SAOB Arkiv (Svenska Dagbladet, nr 131, 15/5 1974).

Otryckta källor

Svenska Akademiens ordboksredaktionens Arkiv, Lund (SAOB Arkiv), excerpier.

Tryckta källor och litteratur

- Blennow, A.-M., 1995: *Europas trädgårdar*, Lund: Bokförlaget Signum.
- Carlquist, G. (red.), 1951: *Svensk uppslagsbok*, uppslagsordet mullbänk, Malmö: Förlagshuset Norden AB.
- Dahlberg, 1914–16: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i det svenska språket fr.o.m. 1500-talets andra årtionde*, Lund: Gleerup.
- Dalin, A.F., 1850: *Ordbok öfver svenska språket*, uppslagsordet mullbänk, Stockholm: A.F. Dalin.
- Enström, H., & Söderström S., 1990: *Enångersmålet, ordlista över en dialekt i Hälsingland*, Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Forssén Dan: Om snus, *Dagens Nyheter* nr 31, 2/2 1999.
- Hallquist, S., 1916: Bland täppor och stugor – strövtåg i södra Södertörn. *Svenska turistföreningens årsbok*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hansson, M., 1997: *De skånska trädgårdarna och deras historia*, Lund: Bokförlaget Signum.
- Hellquist, E. (red.), 1957: *Svensk etymologisk ordbok*, uppslagsorden mull resp. bänk, Lund: Gleerup.
- Hellquist, E. (red.), 1970: (1826) *Svensk etymologisk ordbok*, uppslagsorden mull resp. bänk, Lund: Gleerup.
- Janson, M.D. 1988: *Trädgårdar på Skansen. Fataburen 1987*, Stockholm: Nordiska museet.
- Karling, S., 1931: *Trädgårdskonstens historia i Sverige*

- intill le Nôtrestilens inbrott*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kärre, K. (red.), 1956: *Engelsk-svensk ordbok : skolupplaga*, Stockholm: Sv. bokförl. (Norstedts).
- Lundquist, K., 1997: Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd. *Nordisk arkitekturforskning*, Göteborg: Nordisk förening för arkitekturforskning.
- Nationalencyklopedin (NE)*, uppslagsordet mullbänk, 1994: Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Nationalencyklopedins ordbok (NEO)*, uppslagsordet mull, 1996: Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Schnitler, C.W., 1917: *Trädgårdskonstens historia i Europa*, Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Sernander, R., 1933: *Parker och trädgårdar i det gamla Närke*, Stockholm: Seelig.
- Sundén D.A., 1892: *Ordbok öfver svenska språket*, Stockholm: J.Beckman.
- Svenska Akademiens ordbok (SAOB)*, uppslagsorden mull resp. mullbänk, 1945: Stockholm.
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket (SAOL)*, 1986: Stockholm: Norstedts Förlag.
- Swederus M.B., 1886: *En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet*, Stockholm.
- Sändh, B., 1992: *Allt man bör veta om snus*, Uppsala: Astreva.
- Söderström, S., 1994: *Arnäsmålet, ordbok över en ängermanländsk dialekt*, Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Söderwall, K.F., 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, Lund.
- Vendell, H., 1904: *Ordbok över de östsvenska dialekterna*, Helsingfors: Tidnings & tryckeri AB.
- Vendell, H., 1907: *Ordbok över de östsvenska dialekterna*, Helsingfors: Tidnings & tryckeri AB.
- Widegren, G., 1788: *Kongliga secreteraren Sahlstedts svenska ordbok svenskt och engelskt lexicon*, Stockholm: Carlbohm.
- Östergren, O. (red.), 1919–1972: *Nysvensk ordbok*, uppslagsordet mullbänk, Stockholm: Wahlström & Widstrand.

SUMMARY

Mullbänk – From medieval grass-seats to earth closets

In this article, I have tried to tell the history of a concept, from the Middle Ages until today. I have concentrated on the word itself and how its meaning have changed over time. When I first started to approach the history of the concept I could never imagine that it would lead me into so many different side-tracks. The significations of the word appeared to show close relationships and connections and I started to understand how the meaning of the word gradually had transformed over the years.

The primary meaning of the word *mullbänk* is a wall of earth; an isolating infill of earth in crofter's holdings and in unprosperous farmhouses in Sweden (17th–20th century). The interior earth walls which existed along the walls inside the building where also used as seats. The exterior earth walls became the place for plants especially medical, aromatic and ornamental plants. These exterior earth walls where probably the link to *mullbänk*, meaning flowerbed (17th–20th century). *Mullbänk* as synonym for hot-bed exists also, but not very frequently.

I claim that even grass-seat is a synonym for *mullbänk* (14th–18th century). In medieval paintings you often see small gardens lying behind closed walls of monasteries and knights' castles. Sometimes there are grass-seats as well as high flowerbeds, made of bricks or wood, often as a part of the wall.

Grave is another meaning of the concept, not so far from a heap or a wall of earth (19th century).

A pinch of snuff is also an image which resembles to a very small heap of earth, and therefore "snuff-quid" is a common signification of *mullbänk* (19th–20th century).

The seventh and the most recent meaning of the concept which have been found is the earth-closet. The purpose of the construction is to take care of, and utilize the mouldering process of excrements. Here the excrements transform into soil which is also partly the purpose of a hot-bed. At the same time the earth closet is used as a seat – with a very special purpose, of course – a seat to sit on, just like the grass-seat and the seat of wood inside the cottage.

In other words it is earth in different kinds of heaps or walls, in their imaginative resemblances, which is the essential thing in the concept. The varying meanings reflect different epochs and exemplify how people used earth: To sit on, to prevent cold air getting into houses, to plant in and let waste products transform into nutrient soil. At the same time, the meanings reflect our relations to earth. Our mixed feelings for it; fine mould for cultivating the most delicious vegetables in, or an incinerate residue of nature.